

WESTERN JOINT MOCK EXAMINATIONS

Uganda Advanced Certificate of Education

LUGANDA
(LITULICA W'OLUGANDA)

Olupapula Olwokusatu

Essaawassatu(3)

EBIGOBERERWA:

- *Olupapula luno lugabanyiziddwamu ebitundu bistu: **A, B neC***
- *Mu kitundu **A** kolamu ekibuuzo **kimu***
- *Mu kitundu **B** ddamu ekibuuzo kya **puloozin'**ekirala kimu okuva mu **bitontome**.*
- *Mu kitundu **C**, kolamu ekibuuzo **kimu***

EKITUNDU A

ENGERO ENJIYE

Ddamu ekibuuzo kimu kyokka ng'okiggya mu nnamba 1, 2, 3 oba 4.

M.B. NSIMBI: *Bwali Butamanya*

1. “Munnange yalwalira ennaku musanvu n’ava ku nsi. Omwana wattu bw’atyo bwe yafiira mu buvubuka bwe!”
 - (a) Mbeera ki eviirako ebigambo ebyo okwogerwa?(Obubonero 10)
 - (b) Obulamu bw’ekivubuka obwogerwako mu mboozi eyo buyigiriza ki omuvubuka wa leero? (Obubonero 15)
2. Omuwandiisi w’olugero Bwali Butamanya agenderera ki okututeera obufumbo bwa Ganyegenya ne Solome Nannyonga mu lugero lwe? (Obubonero 25)

E. K. KAWERE: *Zinunula Omunaku*

3. “Waba wayiseewo ennaku kkumi nga tumalirizza entegeka yaffe, abazinzi ne batulumba.”
 - (a) Ebigambo ebyo biggyiddwa mu ssuula ki era bazinzi ki aboogerwako? (Obubonero 02)
 - (b) Ntegeka ki eyogerwako mu mboozi eyo era ekolebwa atya? (Obubonero 13)
 - (c) Entegeka eyo ogiyigirako ki? (Obubonero 10)
4. Nyonyola engeri *Kawere* gy’azimbyemu abakazi mu lugero lwe okusobola okwegombebwa omusomi. (Obubonero 25)

EKITUNDU B

PULOOZI

5. *Soma ekitundu kino wammanga n’oluvannyuma oddemu ebibuuzo ebikikwatako*

Nga wayise ennaku bbiri nga n’obukoowu bw’olugendo bugenze, nnayagala okulembalembako ntandululeko ku bigere, mbaalebaaleko nnambule n’ekibuga, anti kyali kyeyongedde okukula akabanga ke nnali ssiriiwo. Mba nnaakessa mu takisi nti nga ku muwala gwe nnali manyiizizza amaaso nga nkyali ku yunivaasiti mu Yuganda, nga yali alejjesa ngoye ate ng’asula kumpi awo. Yali muwala mumpi mweru, wa maaso manene era nga musanyufu. Yali ayogerera waggguluko eddoboosi nga ddene. Yalina enviiri nnungi nnyo era nga nnungi za masadde. Nga wa bitumbwe era mukazi muggumivu bulungi. Yatambulanga anigiina era ng’awuuba emikono. Yayambalanga

nnyo busikaati obumpi obumumiima, ate olwokuba yalina akabina nga n’amagulu ge manene, bwali bumunyumira okukamala. Ne ku luno yali akubye ka sikaati kaddugavu wano mu maaso ku bisambi nga kalyebulemu era nga bw’aba tadjukidde kukakwatako, ng’olabira ddala ekisambi kyonna! Kyali nno kyamyuka ng’ettungulu! Oba kaamugendangako bugenzi, oba yakikozanga ffujjo kuntengula mmeeme, naye haaa, yali **yabala.**

Yansanyukira, nga nno n’erinnya lyange alimanyi. N’anneeyanjulira nga Betty. Bwe nnatuuka we nnali nviiramu ne mugamba nti nnali n̄enda kumusasulira. Yanneebaza kyokka amangu ago n’akyusa ekiroowoozo naye n’aviiramu awo. Twafuluma,

ne mmubuuza oba yali ayagala okubaako k'alya tugendeko mu wooteri, anti ddoola zange nnali nnina ate ng'ebintu bya nseko buseko nga ngeranyizza n'ebyeri. Okusaba kwange kwali kusindika munya mu ssubi oba kubuuza ssaalongo ndeku, anti yakkiririzaawo era ne tuyingira wooteri ennene mu kibuga. Nnamugamba asabe kyonna ky'ayagala era mu kusasula n'aggyayo akuvumbo ka ddoola z'Amerika, okweraga, kuba mu mazima nnali nnina ssiringi mu kasowo kange, nga sikyetaagisa kuggyayo ate sente z'Amerika. Omuwala eyatuweereza nnamulekerawo omutwalo mulamba, Betty n'ategeerera ddala nti mu bya ssente siwenna. Obusimooni mbuweza!

Yambuulira nga bwe yali asanyuse ennyo okundaba nate era n'annyumiza nga mbu bwe yali atera okundowoozaako. Mbu yali yeegomba nnyo okubeerako nange, luli nga nkyali ku yunivaasiti, kyokka nga tamanyi bw'antandika. Bino yabyogeranga muli nqamba nti eno ngudde ku mbaki siggwa! Yatandika okweyogeza ng'asiira n'okusiira nti: "Hmmm kyokka Mukama muyitirivu, kale laba bwe nkugwako obugwi mwana ggwe. Kati nkitegedde ekikyo kiba kikyo ne bwe kyekweka ebuziizi kyekwekula". Ko nze, "Weewaawo; ye bannange osula wa?" Ko ye nti, "Nsula wa muganda wange, Immy e Mulago, kyokka ku Lwomukaaga muganda wange asula wa muganzi w'e Kireka." Ko nze nti, "Olwo ani akukuuma?" Ko ye nti, "Omunaku Katonda y'amukuuma." Ko nze nti, "Vvaawo naawe, leka kweyita munaku, ggwe omuwala anyirira ng'ekinya! Bonna **obakuba**." Ko ye nti, "Olwo bwe nvaawo ani anaakunyumiza? Ssirina akuuma." Ko nze nti, "Lwaki olimba!" Ko ye nti, "Oba ndi mba ggwe oli matama." Ko nze nti, "Leka naawe!" Ko ye nti, "Kale ka nsirike ggwe oba onyumya." Ne tuseka, n'ebyokulya we byatuukira.

Yansaba nqende mmulabeko ng'amafuta g'ennyonyi sigannanzigwako. Ko nze, okwo kweriga n'akwagala era ddala okanaanise akaagala. Omanyi okuva Molly lwe yankola ebikolobero nnali siddangamu kulaba muwala mulala yenna. Okulaba Betty kwali kulaba ku ndabakuki, oluvannyuma lw'emyako kumpi myaka etaano miramba nga ndakasidde ng'ettaka ly'ekyeya.

Omukwano gwakoleera nga luyiira lwa kyanda, amasimu ne gafuuka amasimu era ekyemisana nga buli nnaku bbiri tukirya mu wooteri ate olw'eggulo ne tugenda mu kkiraabu ne mmunywesa bbiya ne mmumutamya ne yeewuunya. Mwana muwala nga tanywa mwenge aweneenya mbwa! Emirundi gyonna nga ndaga nti muvabulaaya ennusu emuwulira, anti nga we tutuula tewaba avuganya mu kulaga ssiringi. Baakuyitanga **kuddugaza** mmeeza!

Nga wayise essabbiiti bbiri nga nkomyewo, baatutegeeza nti jjajjange Alibatafudde omulalu w'e Ttanda, Walumbe, yali amulamuzi era nga bye yali asiba byali bikutuka. Yantumira nqende bunnambiro mmulabeko nga tannalamaga. Nnappangisa mmotoka, Corona ey'obuyonjo ne nsaba Betty amperekereko e Buddu tulabe omukadde, era naye teyassaamu kantu; nga tugolomola.

Okutuuka ku jjajjange nga eehh. Yali mukadde omukankada bukuku, atuulidde emyaka, egyali **gikuunye** n'obulungi bwe yali alina. Ggwe wamma, obudde bubbi! Engalo zaali zimugongobadde, omutwe nga gwamutukula dda, anti okalya dda kadda dda, ejjobyo ly'olya libbulukukira mu nvi ku mutwe! Amaaso ge nga gali eyo mu nkompoo, enkanyanya nga zimubunye era ng'afuuse lukanyala. Wadde yali asigaddemu gasitula lulimi, yali tawusse. Bwe nnaafukamira awo wansi ku kitanda kye, yakikijjane okusobola okuntuusaasko omukono, nga gwonna gukankana n'okujugumira n'antunula mu mmunye enkaliriza, n'amwenya, kyokka bambi oyinza okulowooza nti akaaba, anti nga mu kamwa musigaddemu amannyo nga mukaaga gokka. Yankulisaayo emitala w'amayanja n'annamba nti, "Wamma musajja wange ojja kuba mukakaalukanyi, ojja kusobola okuyimirizaawo amaka.

Ebibuuzo:

- (a) Nyonnyola obukodyo bw'okuseetula emboozi omuwandiisi bwe yeeyambisizza
(Obubonero 06)
- (b) Laga bulungi ensengeka y'ebirowooza mu mboozi eno (Obubonero 06)
- (c) Nokolayo ebifaananyi bina ebyeyambisiddwa omunyumya okusobola
okuggusa obubaka (Obubonero 04)
- (d) Omuwandiisi by'awandiiseeko bikuleetera ndowooza ki ku bakazi? (Obubonero 05)
- (e) Nyonnyola ebigambo bino nga bwe byeyambisiddwa mu mboozi (Obubonero 04)
- yabala - obakuba - kuddugaza - gikuunye

EBITONTOME

Ddamu ekibuuzo kimu kyokka ng'okiggya mu nnamba 6, 7, 8 oba 9.

F. M. MASAGAZI; *Mpaawo Kitakya.*

6. Soma ekitontome kino n'oluvannyuma oddemu ebibuuzo ku nkomerero yaakyo.

TONYOOMA KIRIGA

Obunyoomi bw'abantu bulikoma ddi?

Gw'onyooma leero, ate naye alina akalungi enkya.

*Nkuba akafaananyi k'endiga ezaakulemberanga ente z'omusajja eyalina
ekiraalo ewaffe, nga wandirowooza teziituuke.*

Wa!! Okukkakkana nga tekuli ebuzze!

Buli alaba eddiga, alivuma ogutwe
Likoteka ogutwe, teririna ggezi
Litambula livuuma, teririna mpisa
Liyasiimula ennyira, nga liva biwuka
Ettwe ku ttaka, ng'erinaabula
N'asirika amanya, lituuka awaka!

Mulivuma mutyo, kyokka lya mbala!
Lirina essavu, liwoma likola
Essavu lyalyo, lye liwonya Omulangira
Mu ssavu omwo, muzigo nga tulya
Essavu eryo, ligabire owuwo alirye
Ekkwano mwe liva!

Muliyisa bubi, nga lituwa engoye!
Ebyoya byalyo, kabuuti mwe ziva.
Enviiri z'abakyala, ebyoya mwe ziva
Agooya gaalyo, bbulangiti oyala
Obulungi mu nju, ebyo byoya bya ndiga
Emboobo enyuma, nga kyoya kya ndiga

Mulyekola eddiga, nga liva n'ennyama!
Eggwoowo mu nnyama, ng'obaka kiriga
Evvumbe mu nnyama owaayo kiriga
Kasadde ng'abuze, otema kiriga
Muliraanwa ng'omuwa, mu ddembo nga
balya

Akaliga ko ako, kaliga ka Katonda
Ebibi ku nsi, kaliga ka Katonda
Katonda k'amanyi, era ke tuwa
Essannyu mu ye, kaliga ka Katonda
Okulinnya mu ggulu, kaliga ka Katonda
N'olwekyo tovuma, oguliga mukisa.

N'omuntu kiriga, linda tovuma
Okusirika, okumanya amanyi
Mu kufaanana, okwo si na bulabe
Gwe by'otayagala, ago matama
Tekiwoomera abiri, waliwo agafa
Obulungi bw'ono, tobulaba kati!

Oyo gw'ovuma, kiriga kye nnyini
Ebitone ye nkumu, oyo by'asuza
Ebirungi enkumu, lindako olaba
Tofa ku mpale, wadde matama
Leka obutono, wadde obunene
Ebyo kungulu, ebirungi birala!

Katonda ng'agaba, tetufuna bumu
Omulungi amata, tabulwa kabi
Akalungi nkalabye, kaba n'omubi
Kaakaati kiki ekikuvumya eddiga?
Mutwe ku ttaka?
Emyasi, ebiwuka?

Nga beebaza balya, ekiriga ky'essavu.
 Ekiriga ekito, kikulu mu ssabo
 Omusaayi gwakyo, mukisa ku nsi
 Bw'ofuna ennaku, owaayo kiriga
 Enkeera bwe bukya, obunaku bufume.
 Bw'oba mu ssanyu, waayo kiriga
 Bwe bukya enkya, masanyu malala.

Entambula enkopi?
 Ndaba naawe
 Naawe bwoli
 Katonda y'agaba
 Ekibi ky'olaba
 Eno nga bw'ovuma
 Ebirungi nkumu
 Katonda by'akiwa!

Ebibuuzo:

- (a) Laga bulungi ensengeka y'ebirowoozi mu kitontome kino (Obubonero 8)
- (b) Nyonyola ebintu omuwandiisi bye yeeyambisizza okwolesa obuyiira mu kitontome (Obubonero 7)
- (c) Entunnunsi zizimbiddwa zitya mu kitontome? (Obubonero 5)
- (d) Omuwandiisi ageegeenyezza atya mu kitontome kino? (Obubonero 5)

7. Nyonyola emiramwa egy'enjawulo Masagazi gy'atontomako mu kitabo Mpaawo Kitakya (Obubonero 25)

OKOT P'BITEK: *Omulanga gwa Lawino* (Kyakyusibwa Abasi Kiyimba)

8. *Soma ekitontome kino wammanga n'oluvannyuma oddemu ebibuuzo ku nkomerero yaakyo*

Olugenda lw'e Pagak lwa Ntiisa

Abawala kkumi bannalulungi b'okukyalo
 Basimbye lwa kasota
 Mu kakubo akagenda mu kibira,
 Nga bagenda okusennya enku.
 Ku mabbali g'ekkubo awo mu bisubi
 We wagumbye lissessota ly'enswera
 Eryakula ne lyeggweera.
 Baliyitako kinnoomu,
 Ng'eno obusagwa bwalyo

Mu ddookooli bubumbujja.
 Litandika okubabala nga bwe lyeswanta:
 Omu, babiri, basatu, bana ...
 Okutuusa ku w'omwenda,
 Muwala wo ye we kkumi.
 Aba aliyitako bw'ati
 Ne limulasa – be tta!

Omubiri gwe gwonna gusannyalala
 Ng'ekyewalula kimulemezzaamu amannyo
 Ge kikozezza okumunywesa
 Ku kendo ka Walumbe.
 Obusagwa butambula mpolampola
 Ne bubuna omubiri gwonna;
 Atandika okulaajana

N'atema omulanga gwe ogusembayo

N'alyoka agwa wansi.

Abamulaba ng'agalamidde wansi awo
 Bayinza okulowooza nti yeebase bwebasi
 Anti amabeere galwawo nga gakyatujja
 Nga galinga agalaajana nti:
 Tewali mwana agenda kutuyonkako
Tewali musajja alitunyonyoogerako
 Amata gaffe gagenda kuvundira mu ttaka
 Naye ggwe teweebuza,
Era lwaki omusota gulonzeewo wange,
 Ab'abalala ne basigala nga basagala?

Abavubuka bwe bagenda mu lutabaalo
 Bagenda beeswanta –
 Buli omu ayagala kulwanira ku mwanjo
 Addeyo anyumize ku mwagalwa we,
 Nga bw'ali omuzira nnamige.
 Tewali alowooza ku kyakufa ku ssaawa eyo,
 Era bw'okyogerako bakugamba bugambi
 Nti bannamukadde be bafiira mu buliri
 Nga beezinze ng'amagongolo.
 Amafumu n'obusaale

Nga bw'ayita nnyina amusiibule,

Ku wuwo effumu kwe liggukira;
 Limufumita mu mugongo Ne liyita mu
 kibumba Oba ne limuyuza omutima
 Ab'ababalala Babuukayo na
 biwunduwundu Ne badda eka Nga
 banyanyaagiza amakondeere Ng'abazira
 bwe bakola. Baliraanwa baba bayimba
 ennyimba Eziyozaayoza abatabaazi
 abazira, Nga ggwe kitawe oyimba Zisiibula
 bagenda Pagak! Ggwe teweebuuza nti
 lwaki nze?

Balo ayinza okuba mu kisenge
 Ng'awummuddeko Ng'ab'abalala bali
 bweru

Likuba wuwo ali mu kisenge - *Ekyo
 kiyinza okuba nga kizze kyokka?*

Abasajja b'oku kyalo
 Bayinza okugenda mu kibira okuyigga
 Kyokka emboggo bwe bagifumita effumu
 Yonna n'ejjula obusungu,
 Bw'eba enoonya ow'okumalirako ekiruyi
 Eggukira ku kitaawo
 Kitawe n'emutujja ejjembe
 N'emuyuzaayuza olubuto
 Ebyenda n'ebimansamansa.
 Gwe teweebuuza nti era mu baana bonna
 abali ku kyalo
 Nze nsinga okugwanira obwamulekwa?

Bwe bijja bitonnya nga omuziraBatambula
 mu nkuba Naye eggulu bwe limyansa

Ebibuuzo:

- (i) Omuwandiisi asengese atya ebirowoozo mu kitontome? (Obubonero 7)
 - (ii) Laga bulungi ekigendererwa ky'omuwandiisi mu kwebuuza ebibuuzo ku
 nkomerero ya sitanza ezimu? (Obubonero 5)
 - (iii) Nnyonnyola obukodyo omuwandiisi bwe yeeyambisizza okuzimba embeera mu
 kitontome (Obubonero 5)
 - (iv) Nnyonnyola olulimi olweyambisiddwa omutontomi (Obubonero 6)
 - (v) Olugendo lw'e Pagak lwe luliwa? (Obubonero 2)
9. Nyonnyola ensonga kw'osinziira okukyawa Omuzungu nga weesigama ku ebyo v
 ebitontomebwa mu katabo Omulanga gwa Lawino (Obubonero 25)

EKITUNDU C

EMIZANNYO

Ddamu ekibuuzo kimu kyokka ng'okiggya mu nnamba 10, 11, 12 oba 13

W. KIYINGI: Lozio Bba Ssesiria

10. "Bulijjo bw'akufundiisa nga bwendi omukazi omukulu ennyo olowooza sibimanyi? Ggwe
 nange ani yalumba munne mu nnyumba ye?
- (a) Emboozi eyo eri wakati w'ani n'ani? (Obubonero 02)
- (b) Nnyonnyola ensonga ezireetera omulabi oba omusomi w'omuzannyo Lozio Bba
 Ssesiria okukyawa omuntu ayogerwako mu mboozi eyo (Obubonero 13)
- (c) Nyonnyola ebizibu abasajja abafumbirwa abakazi bye basanga nga Kiyingi
 bw'abitwoleka mu muzannyo gwe (Obubonero 10)

11. Nnyonnyola engeri abantu abali mu muzannyo Lozio Bba Ssesiria gye bakoleramu bannaabwe ettima (Obubonero 25)

ELLY N. KYEYUNE:Bemba Musota

12. “Tuli ku muyiggo gwa mulabe... Kirabika Bemba ye adduse za mbwa ng’ayolekera ensi z’obukiika obwa ddyo.”

(a) Emboozi eyo eri wakati w’ani n’ani? (Obubonero 02)

(b) Biki ebireetera embeera eyo mu muzannyo? (Obubonero 10)

(c) Okudduka kwa Bemba ng’ayolekera ensi z’obukiika obwa ddyo kuyigiriza kutya abakulembeze? (Obubonero 13)

13. (a) Nnyonnyola obubaka obuli mu luyimba lw’entalo ‘Maanya’ (Obubonero 10)

(b) Laga bulungi ekigendererwa ky’omuwandisi w’omuzannyo Bemba Musota okututeera ennyimba mu muzannyo gwe (Obubonero 15)

BIKOMYE